

התיאולוגיה של האני, של האתה ושל ההוא

הפסוקים הראשונים של פרשת וארא מציגים בפנינו דיון בשמותיו של הקב"ה, כתשובה לשאלתו של משה: "הֲנֶה אֶנֶכִּי בָּא אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתִּי לָהֶם אֱ-לֹהֵי אֲבוֹתֵיכֶם שְׁלַחְנִי אֲלֵיכֶם וְאָמְרוּ לִי מָה שְּׁמוֹ מָה אֶמַּר אֲלֵהֶם? (שמות ג, יג)". תשובתו של הקב"ה היא "אֶ-הָיָה אֲשֶׁר אֶ-הָיָה... כֹּה תֹאמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶ-הָיָה שְׁלַחְנִי אֲלֵיכֶם". בעקבות השאלה והתשובה הופכים שמות הא-להים, לאחד המוקדים שבפרשות 'שמות' ו'וארא'. אליהם מתווסף הפסוק הראשון בפרשת וארא, המוסיף נופך חשוב בסוגיה זאת: "וְאָרָא אֶל אֲבִרְהָם אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בָּא-ל-שְׁדֵי - - וְשָׁמִי ה' לֹא נִדְעָתִי לָהֶם".

פסוקים אלה מעמידים זה מול זה את שני השמות הבולטים בהם אנו מכנים את הקב"ה: ה' וא-ל ש-די ובדרך כלל ה' וא-להים. הקשר וההבחנה ביניהם מלווים אותנו מאז העמודים הראשונים שבספר בראשית. מסורת הדורות ראה אותם כמייצגים את מידת החסד (ה') ומידת הדין (א-להים). אולם מן הראוי לעמוד על ממד נוסף בשמות אלה. ניתן לומר שהשם 'א-להים' מתאר את הא-ל הבורא, יוצר הטבע. ה' מתייחס לא-ל שבא אתנו במעין קשר ישיר, הנכנס אתו לדושיח מסתורי, המטיל עליו מצוות ואיסורים, חובות ואחריות. במידה מסוימת באים לידי ביטוי בשני השמות הריחוק והקרבה מהקב"ה. ועל כך, רוצה אני לשתף אתכם בכמה הרהורים ודקדוקי-פילוסופיה.

המאגיה של כינויי השם

כינויי השם: אני, אתה/את, הוא/היא, וכו', או בלשון ימי הביניים: המדבר, הנוכח (לפעמים הנגלה) והנסתר, מהווים נקודות מבט מופלאות על המציאות. נראה לי שכינויי השם יכולים לתאר עמדות פילוסופיות מסוימות, ובעצם תיאולוגיות שונות. ואכן נראה לי שיש תיאולוגיה של ה'אני', תיאולוגיה של ה'אתה/את' ותיאולוגיה של ה'הוא/היא' (אני כותב 'אתה/את', כי היהדות הדגישה את שני הפנים של יחסו של א-להים אלינו, פנים המסומלים בזכר ובנקבה: הקב"ה והשכינה). לפנינו שלושה סוגים של דתיות. עבור הפילוסוף, הא-ל הוא 'הוא/היא', גוף שלישי, נסתר. הפילוסוף מגיע לא-להים, כמו שהמדען מגיע לתורת הקוואנטים בפיסיקה בת-זמננו. אבל 'הוא/היא' נשאר רחוק, וככל שהפילוסוף גדול יותר, הא-ל הוא יותר 'הוא/היא', כאילו מסתתר רחוק יותר.

לעומת ה'הוא/היא' של הפילוסוף, עבור המיסטיקאי הא-ל מופיע ב'אני', בתוכי, בעולמו הפנימי של האדם. יש בכך חוצפה מסוכנת, אך מאחורי ההסתכלות הזאת עומדת חוויה עמוקה, גילוי המתרחש בתוך הנפש האנושית: "וּמִבְּשָׂרִי אֶחְזֶה אֶ-לוֹהִי" (איוב יט, כז). יש בהגותו של הראי"ה קוק נקודת מבט כזאת, אלא, שכדרכו בקודש, הוא עשה אינטגרציה של העמדות כולן.

עבור איש הדיאלוג, הא-ל הוא 'אתה/את'. דיאלוג זה בין א-להים והאדם היה קיים בעולם המקראי, והוא התחדש בעולם החסידות. איש הדיאלוג היה מרטין בובר שתיאר וחקר שני עולמות אלו. אך לפני בובר עמדו על כך חכמי ישראל בימי הביניים וכמובן בעולם החסידי. הם ביטאו זאת בתופעה דקדוקית מוזרה שבברכות. בברכות אנו אומרים למשל: "ברוך אתה... אשר קדשנו במצוותיו וצונו..." אנו מתחילים בגוף שני, בנוכח, ומסיימים בגוף שלישי, בנסתר. בנוסח זה מתבטאת מזיגתם של שני הכיוונים, ה'אתה/את' וה'הוא/היא'. מעניין, מדקדוק הברכות למדנו דבר חשוב. מי שנוקט בנוסח 'הוא/היא', מדבר על הא-להים. מי שמקבל עליו את ה'אתה/את', מדבר אל הא-להים. ואת זאת רוצה היהדות שנעשה, לדבר אליו, למרות שאין אנו יכולים "לדעת" אותו.

האם תתכן עמדה נוספת? כן. לדעתי, זאת עמדתו שהפילוסוף הגדול בן זמננו עמנואל לוינס ניסה לעשות על ידי שימוש במושג 'אחר'. אם תרצו, 'אחר' באל"ף רבתי, הקב"ה אותו נעלם המצוי מעבר לכינויי השם. הפילוסוף חשב שהגיע ל'הוא/היא', לאיזה שהיא ידיעה על הא-להים. הרמב"ם לא האמין בכך. זאת הסיבה שהוא נקט בדרך הצנועה של תיאולוגיה שלילית. זהירות, לא על שלילת התיאולוגיה אלא על תיאולוגיה שלילית, כלומר על אפשרותנו לדבר רק על מה שא-להים איננו, שא-להים, למשל, איננו מוגבל בחלל ובזמן. זאת הייתה גם דרכה של הקבלה שדברה באופן מחוכם על האינסוף הא-להי, דהיינו על הנעלם שלא ניתן להגדרה או להבנה. אלו הן לכאורה, עמדות פילוסופיות מתוחכמות ביותר, והן מבקרות את התיאולוגיה של ה'אתה/את' בהיותה "פרימיטיבית". בובר לימד שיש בביקורת זאת כשל פסיכולוגי. מנסים לשכנע אותנו שתפיסת א-ל המתגלה לבני אדם היא פרימיטיבית. אפכא מסתברא, או בלשון זמננו 'הפוך על הפוך'. דווקא הא-ל המתעניין בנו, א-להים שהוא לא רק 'הוא/היא', אלא יודע להופיע גם כ'אתה/את', הוא הא-ל האמיתי.

בעימות עם הפילוסופיה, ה'אתה/את' נאבק ב'הוא/היא'. בעימות עם המיסטיקה ה'אתה/את' נאבק ב'אני'. עבור חכמי ה'אתה/את', היחס הדתי מתקיים רק כשאני מסוגל לשוחח עם הא-ל, אולי אף להתדיין עמו. כך גרס האקזיסטנציאליזם הדתי, מרטין בובר והרי"ד סולובייצ'יק למשל. עבור המיסטיקאי, הראי"ה קוק למשל, ה'אני', הנשמה, אינו אלא ניצוץ א-לוהי. כיצד מתנהל דושיח בין הניצוץ ללהבה? כשהראי"ה קוק פונה אל הא-להים, הוא לא פונה אל ישות שמחוצה לו, אלא אל ישות הנוכחת בתוכו, שהרי הוא "מקומו של עולם", הוא נוכח בכל מקום, ואפילו בתוך האדם עצמו. בפנימיותי אני מקבל את המסר

האלוהי. מכאן תפיסה חדשה של התפילה, הנותנת ביטוי לכך שהניצוץ מרגיש שהוא חלק מהלהבה.

מחוץ לעמדות אלו מסתתר כינוי נוסף שאיננו בעברית, ה-es או ה-it, שבשפות אחרות. זהו כינוי ניטרלי, המאפיין אובייקטים, כינוי שאין לו תרגום נכון בעברית. כיצד נתרגם מילה זאת ה'סתם'?' ה'סתמי'? אך אלו אינם כינויי השם! אכן יש גם תיאולוגיה של ה-it. האל אינו אישיות, פרסונה. הוא חפץ, אם תרצו כמו ביצירות מסוימות של מדע בדיוני, שדה-כוח. עמדה זאת מבטאת לדעתי את אחד מיסודות האלילות, אלה הם הפסלים ובצורה כוללת יותר, הפטישיזם, דהיינו ייחוס כוח א-להי לחפצים, למציאות הטבעית. זאת עמדה המתבטאת בתפיסת עולם מאגית, באמונה התפלה, באמונה בכוחות נסתרים, שאולי הם קיימים אבל הם לא בדיוק 'דתיים' קל וחומר לא א-להיים. ה-it, יקבל משמעות רבה כשנסתכל על הכינויים כמתארים את הגישות השונות למוסר, אולם על כך יש עוד להרחיב.

אכן יש אמת בשלוש הגישות, אולם הרגש הדתי החי תלוי באפשרות לבטא את היחס האישי, את ה'אתה/את'. לפעמים היחס האיש הזה מתלבט בסימני שאלה. לפעמים, אצל אנשים, ואולי אצל דורות שלמים, מתרחש מה שמרטיין בובר כינה 'אקליפסה', ליקוי מאורות. לפעמים מתרחשת תופעה מופלא ביותר, היחס האישי נשמר אף אחרי ההתרחקות מהדת. לאתאיסטים רבים יש כעס רב על ריבון העולמים. נשמר כאן היחס האישי, למרות ואולי דווקא בכך שהוא בא לידי ביטוי בכעס, או אפילו ברצון להכעיס. ועל כך - מרשה אני לעצמי להביע דעה מוזרה - הם יזכו בשכר.

אני מתאר לי שלא רבים הם האוהבים את דקדוקי הדקדוק. לא ברור לי אם הם רבים יותר מאוהבי מתמטיקה, ואלה לדאבון לבי מועטים הם. אלה הם דברים הנראים משעממים בעליל. פירוש חשוב אחד, חשוב ו"משעמם" ביותר הוא 'מנחת שי'. מחברו ר' ידידיה שלמה נורצי שחי באיטליה בראשית המאה הי"ז, עשה בו עבודה מופלאה כדי לשמור ולהבהיר את נוסח המקרא המדויק, על אותיותיו, נקודותיו, טעמיו ולשמור על המסורות שבו, דהיינו את ההערות על מלים בעלות תכונות או תופעות מיוחדות. בהערותיו לתהלים (פרק קמה) עומד רבי ידידיה שלמה על שני פסוקים ב'תהלה לדוד', הפרק שביסוד תפילת 'אשרי', והוא כותב: "כְּבוֹד מְלֻכּוֹתָּךְ יֵאֱמְרוּ... לְנוֹכַח... לְהוֹדִיעַ לְבִנֵּי הָאָדָם גְּבוּרָתוֹ" שלא לנוכח", במלים אחרות הפסוקים מדברים על הקב"ה בגוף שני, ולאחר מכן בגוף שלישי. ורבי ידידיה שלמה מסביר: "והוא נגלה ונסתר, כעין נוסח הברכות שתקנו "ברוך אתה" לנוכח "ואשר קדשנו" נסתר... להורות שאעפ"י שהוא יתברך נסתר ונעלם מהשגת כל משיג, נגלה הוא ונמצא בלבבות".